

NAVOIY ASARLARI VA O'ZBEK SHEVALARIDA -MAN|-MON AFFIKSI

Berdak YUSUFOV
filologiya fanlari nomzodi

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14806429>

-man|-mon eski turk va eski o'zbek tillarida kam uchraydigan affikslardan biridir. M.Koshg'ariyning "Devonu lug'otit-turk" asarida mazkur affiks bilan yasalgan quyidagi so'zlarni uchratish mumkin: siqman "uzumni siqish vaqti" (I, 416), sökmän "pahlavon,qahramon " (I, 415). Bu affiks haqida turli olimlar turlicha fikr bildirganlar. Masalan, A.G'ulomov o'zining bir maqolasida [1] ushbu affiksning ishlatilishi, uning genezisi haqida fikr yuritadi. Jumladan, u "Eski o'zbek tilida eng passiv so'z yasovchilardan bo'lgan **-mön** affiksi hozirgi zamon o'zbek tilida yangi so'z hosil qilish funksiyasini bajarmaydi, u ba'zi sanoqli so'zlarning sostavidagina uchraydi,"[1.20] deb yozadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, o'zbek tili grammatikasiga bag'ishlangan A.M.Shcherbak, Ya.Ekman, G'.Abdurahmonov, Sh.Shukurovlar asarlarida mazkur qo'shimcha haqida ma'lumot berilmaydi. Shuningdek, hozirgi o'zbek adabiy tili grammatikalarida ham, **-man|-mon** affiksi haqida ma'lumot yo'q. Shuningdek, A.G'ulomov, "Ust^o.mön so'zidagi **-mön** elementi tojikcha *monistan* (o'xshash bo'lish; hozirgi zamon negizi: **mön**) so'ziga aloqador bo'lsa kerak",[1.22] deb yozadi. Buni, bizningcha, asoslash lozim.

A.G'ulomov tarkibida **-mön** affiksining borligi taxmin qilingan, ba'zi so'zlarning ma'nosi va etimologiyasi juda ham aniq emas deb, bir necha so'zni, shu jumladan *palaqmon* so'zini ham keltiradi.[1.21-22] Bizningcha, *palaqmondagi -mön* qo'shimchasining biz so'z yuritayotgan **-mön** affiksiga aloqasi yo'q. Mazkur so'z tojik tilidagi **faloxan/faloxun** [2.408] so'zidan kelib chiqqan.

X.Doniyorov ham mazkur qo'shimcha haqida bir maqola e'lon qilgan.[3] U ham mazkur affiks bilan hozirgi o'zbek adabiy tilida so'z yaslash holati deyarli uchramasligini, ammo -man / -mon qipchoq shevalarida va xalq dostonlari tilida adabiy tildagi hamda shahar shevalaridagiga nisbatan tez-tez uchrab turishini yozadi. [3.20] Shuningdek, olim A.G'ulomov bu affikslarning 20 dan ortiq formasini misol keltirganini, ammo u ushbu qo'shimchaning otlarga qo'shilib kelganlarining umumiy soni 100 dan ortiq ekanini ta'kidlaydi. X.Doniyorovning fikricha, o'zbek tilida, ayniqsa qipchoq shevalarida bu affiksning so'z yaratish xususiyati va imkoniyati hozirgi vaqtda ham ma'lum darajada saqlanib qolgan. [3.21] Olim Ulmon, Qulmon, Qurmon, Qorman, Ko'kaman, Otaman, Bekman, Toshmon, Eshmon, Qo'shmon, Ermon, Normon, Sirmon, So'loqmon, turkman, to'mon, elman kabi so'zlarni keltiradi. [3.20]

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

X.Doniyorov “-man|-mon affiksi qipchoq shevalarida tojik tilining ta’sirisiz, avvaldan qo’llanilib kelingan forma sifatida mavjud bo’lgan”, [3.20] degan xulosaga keladi.

R.Yo’ldoshevning ham *-mon* haqida bir maqolasi chop etilgan. [4] U Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonidagi:

Ko’ngul bermish so’zumga turk, jon ham,
Ne yolg’uz turk, balkim turkmon ham. -

baytidagi “turkmon” so’zining ma’nosi va undagi *-mon* affiksi haqida to’xtaladi.

R.Yo’ldoshev, A.Hayitmetov, R.Rajabov, S.Garriyevlarning “turkmon” so’zini hozirgi “turkman” ma’nosida tushunganliklarini tanqid qiladi. U “biz urg’u berayotgan misralarda “turkmon” so’zi hozirgi “turkman” xalqi ma’nosida emas, balki “turk emaslar” degan ma’noda ishlatilgan,” [4.63] deydi. U bu fikrini isbotlash uchun shakl yasovchi *-mon* bilan so’z yasovchi *-mon* affiksini qorishtirib yuboradi. U yozadi: “F.Abdullayev *-mon* qo’shimchasining bo’lishsiz forma hosil qilishini birinchi bo’lib isbotlab bergan edi. U turkman tili bilan o’zbek tilining o’g’uz lahjasiga mansub bo’lgan Xorazm o’g’uz shevalarini o’zaro qiyoslar ekan, XIV-XV asr yozma yodgorliklarida hozirgi-kelasi zamon fe’lining bo’lishsiz formasi “bilmon” tarzida ishlatilishini qayd qiladi:

Men vafosiz va’dasidin shodmen,
Ul vafo bilmonki, qilmas yo qilur,
Turub ma’ruzada so’z haddimni bilmon
Javob ayturg’a o’z haddimni bilmon.

(Alisher Navoiy)

Ammo olim ushbu qo’shimchaning ot so’z turkumiga qo’shib kelishi to’grisida fikr bildirmagan,” [4.63] deydi. Fe’ning I shaxs birlikdagi bo’lishsiz shaklini xosil qiluvchi *-mon* affiksining ot so’z turkumiga qo’shilmasligini faqat F.Abdullayev emas, hamma biladiku! *-mon* qo’shimchasi bo’lishsiz forma hosil qilishini F.Abdullayevdan oldin ham olimlar bilishgan.

R.Yo’ldoshev, X.Doniyorov, A.G’ulomovlarning *-mon* so’z yasovchi affiksi haqidagi fikrlarini keltiradi. *-mon* qo’shimchasining bo’lishsiz forma yasashi, inkor ma’nosini anglatishi to’grisida A.G’ulomovning ushbu maqolasida hech narsa deyilmagan, [4.64] deydi. X.Doniyorov, A.G’ulomovlar shakl yasovchi *-mon* emas, balki so’z yasovchi *-mon* qo’shimchasi haqida fikr yuritganlar. So’z yasovchi *-mon* bo’lishsiz shaklda ishlatilmaydi.

“Xullas, - deydi u, Navoiy va uning zamondoshlari, shuningdek, ulardan keyingi shoirlar asarlarida *-mon* affiksining inkor ma’nosida kelishi juda ko’p uchraydi.”,

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

[4.64] – deb biz soʻz yuritayotgan, soʻz yasovchi *-mon* emas, balki shakl yasovchi *-mon* haqida fikr yuritmoqda.

Maqolasining oxirida R.Yoʻldoshev shunday xulosa qiladi: “Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib, shuni ayta olamizki, barcha anglashilmovchiliklar ana shu qoʻshimchaning matnda qaysi maʼnoda ishlatilganligini bilmaslikdan kelib chiqqan. Toʻgʻri, yuqorida keltirilgan soʻzlarda *-mon* koʻpincha feʼlga qoʻshilib kelgan. “Turkmon” soʻzida esa otga birikkan. Ilmiy manbalarda ushbu qoʻshimchalarning faqat feʼlga emas, otga ham qoʻshilib kelishini koʻrdik. Bizningcha, bu affiks ot turkumidagi soʻzlarga ham qoʻshilib, inkor maʼnosini anglatgan lisoniy birliklar hosil qilishi mumkin ekan... Unda oʻz-oʻzidan yuqoridagi misralardagi *turkmon* soʻzining *turk emaslar* degan maʼnoga ega ekanligi maʼlum boʻladi. [4.64] Koʻrinib turibdiki, yuqorida aytganimizdek R.Yoʻldoshev shaklan bir xil, mazmunan har xil boʻlgan ikki qoʻshimchani bitta qoʻshimcha deb tushungan, ularni qorishtirib yuborgan. Natijada, *turkmon* soʻzining maʼnosini notoʻgʻri izohlagan. *Turkmon* (*turkman*, *turkmen*) soʻzi uning yozilishi va etimologiyasi haqida turli fikrlar mavjud. *Turkman* atamasi birinchi bor X asrda yashagan geograf Maqdisiy asarida uchraydi. Maqdisiyda *turkmen* deganda oʻgʻuz va qarluqlar tushuniladi”. [5.5-6] *Turkmen* soʻzining birinchi etimologiyasi Abu Rayxon Beruniyga tegishlidir. U bu soʻzni “turkka oʻxshash” deb tarjima qiladi va islomni qabul qilgan oʻgʻuzlarga berilganligini aytadi. [6.12]

Turkman soʻzidagi *-man* affiksi fors tilidagi **monand** “oʻxshash” soʻzidan hosil boʻlgan, degan qarash keng tarqalgan.

Zulqarnayn kelganda bir guruh turkka oʻxshash kishilarni koʻrganda (ular kim) deb soʻrashdan oldin aytgan: “Turkman-end”, yaʼni “Bular turkka oʻxshash”, degan maʼnoni bildirgan. Shundan soʻng bu nom hozirgacha ularning nomi boʻlib qoldi. Ular avval 24 qabila boʻlgan, ammo baʼzi sabablarga koʻra xalajlarning 2 qabilasi ulardan ajralgan, shuning uchun ularga qoʻshilmaydi. Turkmanlarning paydo boʻlish asosi shunday”. [7.313] Bu bir rivoyat, albatta. Chunki eramizdan oldin “turkman” degan nom biron ishonchli manbada uchramaydi. Turk etnonimining oʻzi V-VI asrlarda uchraydi. Eski yozma yodgorliklarda “turkman” va “turkmon” shakllarda uchraydi. Yuqorida Navoiydan keltirilgan baytda “turkmon” shaklida koʻzga tashlanadi. Umuman, shoir asarlarida bu termin koʻpincha “turkman” shaklida koʻzga tashlanadi.

Navoiyo, erur ul shoʻx ki turkman bas tund,

Navo tilar esang andin yugurma ordicha choʻx.

Navodirush-shabob, IV–85.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Navoiyning Turkiyada nashr etilgan asarlarining tanqidiy matnida faqat ikki o'rinda *turkmon* (Türkmān) shaklida yozilgan: Shoh Turkmonning taxallusidir. Turkmon beglarida mutaayyin xushtab' va zarofatlig' kishi erdi. [8]

Shuni takidlash lozimki, mazkur etnonim hozirgi o'zbek adabiy tilida "turkman" ba'zi o'zbek o'g'uz shevalarida *-men* qo'shimchasi bilan "turkmen" shaklida talaffuz etiladi: *Meymonā türkmenler geldi* (Olot shevasi); *Türkmeden gelin aldı*. (Chandir shevasi, Buxoro).

O'zbek adabiy tilida *-mon* qo'shimchasi quyidagi so'zlar tarkibida uchraydi: *ataman, ishbilarmon, ishbuzarmon, saqmon, so'loqmon, siqmon, tegirmon, ustabuzarmon, ustamon, o'zbilarmon, o'larmon, chakmon* [9] kabilar.

Turk tilida esa *-man//myen* affiksi bilan yasalgan quyidagi so'zlar mavjud: *belletmen, çevirmen, dikmen, degirmen, düzeltmen, egemen, eleştirmen, egirmen, etmen, göçmen, gökmen, gözetmen, gezmen, işletmen, karaman, kosaman, kölemen, kirmen, küçümen, koyman, sekmen, öğretmen, yönetmen* [10] kabilar.

Ko'rinib turibdiki *-man//men* qo'shimchasi turk tilida o'zbek tilidagidan ko'proq. Buning sababi Turkiyada yigirmanchi asrning 30–yillarida yangi so'z yasash jarayonida mazkur affiks yana qayta tiklandi, uning vositasida ko'plab yangi so'zlar hosil qilindi. Bunday yangi so'z va qo'shimchalar turk adabiy tilida hozir ham faol qo'llanmoqda.

-man qo'shimchasi bilan yasalgan *turkman* etnonimi haqida yuqorida aytilganidek turli qarashlar bor. Turk olimi Ziygo Go'kalp yozadi: "Biz turkmon bilan turkmanni ajratamiz. Turkmonlar, Salur Qara Xon va Chanaq Xon, Satuq Bug'ra va Ilik Xon nomlariga ega bo'lgan bir Xoqoniya davlati hukmdorining zamonida islomni qabul etgan va hanuz islomni qabul etmagan Sharq turklari bilan urush olib borgan ellar va budunlar to'plilig'idir.

Turkmon so'zi "Turkka o'xshash" degani. Oralarida din farqi bo'lgani uchun to'g'ridan-to'g'ri turkmiz deya olmasdilar. Turkmanlar esa, bular turkmonlar orasida hanuz el hayotini yashayotgan va haligacha ko'chmanchilikdan voz kechmagan bir o'g'uz elidir." [11.17-18]

Turkiyada chop etilgan lug'atlarda mazkur so'zning ikki xil shakli keltiriladi va shunday izoh beriladi. "Turkmon (Türkman) (Fars. Türkmān). "Turkman" so'zining eski matnlarda uchraydigan asl shakli". [12.1276] Turkman (Türkmyen), (Fars. Turkman'dan). O'g'uz turklarining bir bo'lagi va bu bo'lakdan bo'lgan qishi". Tojik adabiy tilining lug'atida "turkman || turkmon ترکمن // تر کمان turkiy tillar oilasiga mansub xalq nomi" deyilgan. [2.378]

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Iroq turkmanlariga nisbatan “turkmon” etnonimi qo'llaniladi. Ko'rinib turibdiki Turkiya va Tojikistonda nashr etilgan lugatlarda turkman va turkmon so'zlari bir xil ma'noda ekanligi qayd etilgan. Yuqorida Navoiy asarida keltirilgan

Ko'ngul bermish so'zumga turk, jon ham,

Ne yolguz turk, balkim turkmon ham.

baytidagi “turkmon” ham Ziyo Go'kalp aytgan ma'noda emas, balki “turkman” ma'nosida qo'llangan. Shuni ham qayd etish lozimki, mazkur baytning Turkiyadagi nashrida ushbu so'z “turkmon” emas, balki “turkman” (Türkmyen) shaklida berilgan. Bu ham “turkman” bilan “turkmon” ma'noda farqlanmasligini bildiradi.

Umuman, hozirgi o'zbek adabiy tili va shevalarida mazkur qo'shimchaning -*man*, -*men*, -*mon* shakllari uchraydi. Navoiy asarlari tilida esa uning faqat -*man*, -*mon* shakllari mavjud.

Adabiyotlar ro'yxati

(Использованная литература / References):

1. A.F.Фуломов. Ўзбек тилида -мэн аффикси. "Ўзбек тили ва адабиёти масалалари", 1961. N3.
2. Фарҳанги забони тоҷики. Душанбе, 1969, 408-бет.
3. Х.Д.Дониёров -ман, -мон аффикси ва унинг кичик шеваларида қўлланиши (ва генезиси). Ўзбек тили грамматик қурилиши, лексикология ва диалектологияси масалалари, V чиқиши. Самарқанд – 1976.
4. Р.Ўлдошев. “Кўнгул бермиш сўзумга” ёки бир сўз маъноси хусусида. Ўзбек тили ва адабиёти, 1997, N5.
5. В.В.Бартольд. Очерк истории туркменского народа. Сб. Туркмения, Т. I, Л.,1929,с.5-6.
6. О.Г.Агаджанов. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв.Ашхабад,1969,с.12.
7. Материалы по истории туркмен и Туркмении. VII-XV вв. М.-Л.1939. I том, с.313.
8. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўн учинчи том. Мажолисун-нафоис. Тошкент-1997.
9. Р.Қўнғуров, А.Тихонов. Ўзбек тилининг чаппа луғати. Самарқанд, 1968.
10. B.Yusuf. Turk tilining ters lug'ati. Toshkent, 2004.
11. Ziya Gökalp. Türk uygarlığı tarihi. İstanbul -1991, s.17-18.
12. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. Ankara, 2005, s.1276.